

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Світлана ПАНЧЕНКО,

старший учитель української мови та літератури,
Київська гімназія східних мов №1

На основі узагальнення результатів аналізу психолого-педагогічних наукових досліджень у статті теоретично обґрунтовано поняття «гуманізм», «цінність», «гуманістичні цінності» та розглянуто ефективні методи формування гуманістичних цінностей школярів.

Ключові слова: *цінність; гуманізм; гуманістичні цінності; громадянин.*

FORMATION OF HUMANISTIC VALUES WITH MEANS OF UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE. Svitlana PANCHENKO, the Senior Teacher of Ukrainian language and literature of Kyiv Gymnasium of Oriental languages №1.

On basis of the results of analysis of the psychological and pedagogical scientific investigations the concepts of «humanism», «value», «humanistic values» are theoretically justified in the article. Efficient methods of the students' humanistic values formation are examined.

Keywords: *value; humanism; humanistic values; national.*

Постановка проблеми. Останніми десятиріччями, насиченими політичними, економічними, соціокультурними суперечностями, значно актуалізувалися проблеми Людини, сенсу її життя, цінностей.

Системоформувальним ядром виховання завжди були цінності. Так, провідними цінностями національного виховання, визначеними у Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), стали патріотизм, гуманізм, толерантність, совість, честь, працелюбність. В умовах державотворення на перше місце ставиться завдання виховання громадян-

ськості, в основу чого покладено такі цінності: Людина та Вітчизна – найвищі цінності, Сім'я – основа духовності, Праця – основа людського життя, Знання – багатство особистості, Земля – спільний дім всього людства, Мир – головна умова існування цивілізації. А ключовими мають стати гуманістичні цінності.

Сьогодні наша держава як ніколи потребує відродження національної свідомості, яка виражається в усвідомленні вищих моральних цінностей українського народу й у пізнанні культури та історії. У межах таких вимог проводиться державна політика в освіті, що спирається на принципи гуманістичної педагогіки, про що зазначено в законодавчих документах: Наказ МОН від 27.10.2014 №1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно – патріотичного виховання дітей та учнівської молоді»; Лист МОН від 27.11.2014 №1/9-614 «Про методичні рекомендації з патріотичного виховання»; Наказ МОН України від 16.06.2015 №641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді».

Також у законах «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», у Національній доктрині розвитку освіти» акцентовано увагу на необхідності формувати риси громадянськості, патріотизму та високої моральності у підрастаючого покоління.

Відтак, проблема формування в учнів гуманістичних цінностей засобами української мови та літератури є актуальною дидактико-методичною проблемою.

Аналіз досліджень і публікацій. Основоположні ідеї теорії цінностей відображені у працях: філософів – С. Анісімова, І. Зязюна, М. Кагана, В. Лутая, М. Мамардашвілі, В. Шадрикова та ін., які розробили основні методологічні положення для розгляду цінностей як взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного, відносного й абсолютного та сформували теорію цінностей, що містять основні поняття: «цінність», «ціннісне ставлення», «ціннісні відношення», «ціннісні орієнтації», «оцінка»; психологів – І. Бе-ха, Л. Божович, Г. Костюка, Д. Леонтєва, С. Рубінштейна та ін., які розкрили суть оцінної діяльності як процесу ціннісного ставлення до навколишнього світу та його творчого освоєння; педагогів – М. Боришевського, О. Вишневського, П. Ігнатенка, О. Олексюк, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської та ін.

Особливостям формування гуманістичних цінностей у шкільної молоді присвятили свої праці М. Грицишин, Г. Жирська, Л. Ковальчук, А. Малихін, А. Тихомирова, Р. Скульський та ін. Наукові підходи до виховання гуманної особистості в сучасних умовах розробляли В. Білоусова, М. Боришевський, К. Дорошенко, О. Кононко, Ю. Танюхіна, К. Чорна та ін. В основі гуманістичних цінностей – світоглядні ідеї, які дають відповідь на запитання «що таке «Ми – людство?» і «що таке «Я – індивід, вихованець» з позицій моральності, свободи, культури особистості.

У своїй дослідній роботі ми також послуговуємося низкою праць українських учених [1; 2; 3; 6] та концепціями виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітніх шкіл і мовної освіти [4; 5].

Мета статті – визначити і теоретично обґрунтувати сутність поняття «гуманістичні цінності», зосередити увагу на утвердженні національного світогляду юних громадян України засобами української мови і літератури.

Виклад основного матеріалу. В основу сучасної системи навчання і виховання покладено нові принципи, з якими пов'язують відродження духовності. На думку багатьох педагогів, саме гуманістичні цінності стануть ключовою складовою. Без культивування цінностей (добро, чесність, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, совісність, толерантність) Україна не стане повністю ні правовою, ні демократичною державою.

За визначенням дослідників, цінність – це загальна норма, якою керуються люди при оцінці окремого предмета дійсності, це також певні ідеї, погляди, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби, прагнення, інтереси.

У тлумачному словнику сучасної української мови слово «цінність» розглядається як те, що має певну матеріальну або духовну вартість; важливість чогось. Якнайповніше визначення цінності, що відображає синтетичний характер цього поняття, наведено у філософському енциклопедичному словнику: «Цінність – це те, що змушує людські почуття визнати вищим над усе і до чого варта прагнути, ставитися з повагою, визнанням і поклонінням [8]». На сучасному етапі розвитку суспільства найважливішими ціннісними пріоритетами вітчизняної педагогічної науки є гуманістичні принципи. Поняття «гуманізм», незважаючи на його загальноживаність, поки не знайшло повного визначення. У словнику подається: гуманізм – система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і виявлення своїх здібностей, благо людини-критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності-бажаною нормою відносин між людьми [9]. Отже, гуманістичні цінності необхідні для учнів, щоб навчитися жити в суспільстві за законами гуманізму з відповідною поведінкою, діями, вчинками, протистояти злу, жорстокості, несправедливості. Соціально значущим орієнтиром діяльності, що забезпечує духовно – вольову єдність суспільства, відповідний рівень самосвідомості та організованості його членів, є морально – духовні цінності, що входять до структури гуманістичних цінностей [7]. А основні моральні цінності – Життя як найголовніша цінність існування людини, Добро як прийняття світу в собі й себе у ньому, Доброта як чуйне ставлення до всього живого, що є запорукою благополуччя, щастя. Важливим чинником доброти є справедливість – неупереджене ставлення до себе та оточення. До зіставлення своїх вчинків, завдяки яким з'являється здатність відчувати сором і провину, спонукає чесність. Не можливо не згадати про толерантність – ставлення до особистості як до цінності та до тих осіб, що мають певні недоліки, у

яких не сформовані гуманістичні риси на певному рівні. Найвищою формою прояву терпимості у стосунках є великодушність, коли людина вимоглива до себе і до інших, їй характерне милосердя та співчуття. Тактовність і чуйність виявляються у самокритичності, скромності та в шанобливому ставленні до іншої особистості. Важлива цінність – відповідальність як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, здійснювати самооцінку, самоконтроль. А «контролює» – це совість.

Наступним значущим принципом гуманістичних цінностей є ставлення до самого себе, яке формується через особисту гідність як усвідомлення своїх прав, свого значення, поваги до себе, до інших. Повага – це важлива цінність, почуття шани, прихильне ставлення.

Значуща ознака гуманістичних цінностей – ставлення до Батьківщини. Учень поважає рідний край, державні символи, вивчає історію, дотримується звичаїв, традицій, усвідомлює значущість національної ідеї та української мови і ставиться до них як до духовної цінності, готовий до захисту рідної Вітчизни. Також важливою складовою є ставлення до природи як до цінності, яке виявляється в усвідомленні потреби природи, відчутті відповідальності за її збереження та примноження ресурсів.

Формування в учнів ціннісного ставлення до світу, до природи, Батьківщини неможливе без виховання ціннісного ставлення до мистецтва. Цей процес передбачає формування системи мистецьких знань, набуття естетичного досвіду, сформованості високого рівня естетичної культури особистості. Твори мистецтва допомагають учням краще сприймати й розуміти загальнолюдські цінності та ідеали.

У Київській гімназії східних мов №1 засвоєння гуманістичних цінностей здійснюється комплексно із морально-етичними, естетичними, трудовими, громадянськими, національними та загальнолюдськими цінностями в різних видах діяльності учнів (на уроці, під час позакласної роботи, при спілкуванні з однолітками, батьками, вчителями). Серед певної частини учнів спостерігається і негативне ставлення до гуманістичних цінностей: доброта видається «невигідною», альтруїзм розглядається як «зречення власних інтересів», бути скромним, чесним – немодно. Але педагоги створюють такі умови, що забезпечують ефективність формування світоглядної позиції учнів.

Учителі української мови та літератури визначили основні напрями роботи з учнями, що є орієнтирами у формуванні ціннісного ставлення особистості до суспільства.

Найбільш суттєвим в аспекті змісту сучасної освіти є те, що навчання української мови спрямовано на розвиток мовної особистості учня, його комунікативної компетентності й системи персональних духовних та мовно-культурних цінностей.

Як відомо, мова належить до соціально-духовних цінностей народу, в ній найяскравіше виявляється ментальність українця, найвища державна цінність. Тому завдання вчителя не тільки розвивати комунікативну й філо-

логічну компетентність учнів, а й налаштувати на осмислення гуманістичних цінностей, виховувати самосвідомість школярів засобами рідної мови. Ці завдання невід’ємні від патріотичного наповнення. Тому виняткове значення мають змістовні, вдало дібрані дидактичні матеріали, що допомагають здійснювати виховний вплив у всіх визначених пріоритетних напрямках сучасної освіти.

Я у своїй роботі ми використовуємо різні сучасні методи та прийоми особистісно зорієнтованого навчання. Вирішальну роль відіграють, на нашу думку, вдало дібрані до кожного уроку ключові слова, епіграфи, уривки з творів, поезії, що надихають учнів до роботи. Наприклад, при вивченні багатьох тем можна взяти за епіграф слова О. Довженка «Любіть землю. Любіть працю на землі...». Як додатковий матеріал обов’язково слід добирати ілюстрації прекрасних красвидів – неозорих полів, де красується жито, пшениця, гречка чи інші культури. Наголошувати на красі праці, яка робить людину щасливою, багатою, доброю: Дала той урок ще змалечку мати, / І поле, щоб щедро умів засівати, / І сад, щоб умів завітчати. / Щоб я навчивсь рідну землю любити...

Крім праці, українці славляться різнобарв’ям пісень. «Пісня і праця – великі дві сили», – писав І. Франко, а О. Московенко зазначав: «Без рідної мови, без пісні, без мами збідніє, збідніє земля назавжди».

Нині розвиваються міжнародні й міжособистісні зв’язки з різними країнами світу. З огляду на це, визначальним для сучасного суспільства стає вміння спілкуватись як на офіційному, діловому, так і на побутовому рівні. У процесі навчання усного діалогічного мовлення доцільно використовувати різні форми й методи роботи. Вибір їх визначається методичними етапами уроків: презентація мовного матеріалу, пояснення вчителя, самостійна пошукова діяльність учнів, виконання тренувальних вправ, практичне застосування вивченого матеріалу у процесі діалогічного мовлення. Крім цього, учні дотримуються мовленнєвого етикету, використовуючи подану пам’ятку «Мовленнєвий етикет, вміння слухати, розповідати (толерантна людина)».

Потрібно пам’ятати: твоя точка зору не єдина; не перебивай співбесідника та не насміхайся; умій співпрацювати та поважати людську гідність.

Уміти висловити згоду та незгоду (я погоджуюся, підтримую точку зору, я теж хотів про це сказати...; мені так не здається; на жаль, не погоджуюсь; я вважаю, що по-іншому...).

У 5–6 класах із «Цікавого мішка» учні зачитують слова-ключики, які допомагають навчатися майстерності спілкування. Наприклад: ми часто чуємо слово «ввічливий». Походить воно від «очі». З давніх-давен існував такий звичай: порядна людина в гостях дивилася чесно господареві в очі. Вона всім бажала добра. А слово «тактовність» – латинського походження. Бути тактовним – це вміння відчувати людину, це чуття міри, яке підказує людині, що в цій конкретній ситуації можна, а чого не слід робити. Слушні поради читаємо і в *прислів’ях*: слово – срібло, мовчання – золото; мудрий з півслова розуміє; мовчання – теж відповідь; заторохкотіла сорока, наче діж-

ка з горохом; бесіди багато, а розуму мало; базіка – мовний каліка; слово чемне – кожному приємне.

Невід’ємний складник громадянської свідомості справжнього патріота – досконале знання рідної мови як державної, турбота про піднесення її престижу й розширення функціонування в усіх сферах суспільного життя. Для цього ми використовуємо дидактичні матеріали, які не лише допомагають закріпити здобуті лінгвістичні знання, а й руйнують стереотип неповноцінності української мови, який упродовж попередніх поколінь з різних ідеологічних причин насаджувався українцям. Так, у 9 класі проводимо інтегрований урок на тему «Складнопідрядні речення з підрядними обставинними». Ключовими словами стала теза «митниця – обличчя країни». Учні не тільки вивчали види речень, але й виховували повагу до історії, формували інтерес до роботи різних підрозділів державних служб, зокрема, митної служби України. Учні-географи називали і показували на карті області України, які межують з різними державами, учні-історики підготували інформацію про становлення митної служби в нашій державі. Виписавши складні речення, дев’ятикласники виконують різні завдання: визначають члени речення, підкреслюють орфограми, досліджують особливості побудови складних речень із підрядними обставинними та вживання розділових знаків.

Цікавим завданням було розігрування діалогів. Перша мовленнєва ситуація: діалог відбувається між митником і громадянином, який уперше виїздить з України й тому не орієнтується у вимогах щодо наявності певних коштів. Інша ситуація: розмова між митником та громадянином, який порушив норми перевезення коштів за межі держави. Відповідальною роботою було орфографічно – пунктуаційне виправлення тексту офіційно – ділового стилю. Учні зрозуміли важливу істину: для будь-якого службовця знання державної мови – неодмінна умова! Тож треба поглиблювати, удосконалювати знання!

Не треба забувати і про *сімейні, родинні цінності*. На одному з уроків позакласного читання шестикласники підготували тему «Щастя родини». З якою любов’ю та повагою діти розповідали і про своїх рідних! Бабусина колискова, дідусева казка, в якій щасливий кінець, – це той золотий засів у дитячу душу, з якої виростає людяність, милосердя, справедливість, щедрість... Мама і тато своїм прикладом навчають працювати, творити красу, навчають доброти, відвертості, щирості у взаєминах із людьми, навчають жити у правді, мирі, злагоді. Які прекрасні слова вдячності звучали на цьому емоційному уроці:

«Родина», «рід» – які слова святі! / Вони потрібні кожному в житті. / Бо всі ми з вами – гілочки на дереві, / Що вже стоїть віки. / Це дерево – наш славний родовід. / Це – батько, мати, прадід твій і дід.

Діти з гордістю називали мам берегинями роду. Бо кожна мама оберігає, леліє, зберігає його для прийдешніх поколінь. Ніколи не треба забувати про подарунки для рідної людини: зігривайте її своїм теплом, увагою, посміш-

ками. Всі ми повинні пам'ятати, що найбільше вражає батьків дитяча невдячність, байдужість сина чи доньки:

Ми до батьків сказати хочемо слово, / Сповнене ніжності й любові, / Бо без батьків чого ми в світі варті? – / Без маминої ласки і тепла, / Без батькової строгості і жарту, / Без нашого родинного тепла?

Отже, родина зігріває нас маминою піснею, батьковим напуттям, дідусевими казками, бабусиними вишиванками, незрадливою рідного слова. Пам'ятаймо ключові слова:

Одна Батьківщина, і двох не буває. / Місця, де родився, завжди є святі. / Хто рідну оселю свою забуває, / Той долі не знайде в житті. . .

Екологічна вихованість молоді передбачає формування екологічної культури, усвідомлення людини часткою природи, відчуття відповідальності за неї як за національне багатство, залучення вихованців до активної екологічної діяльності, нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоди довкіллю. Утвердження принципів екологічного виховання здійснюється на основі текстів. Наприклад, під час вивчення простого ускладненого речення у 8 класі ми використовуємо матеріал про дерева-символи України.

Крім цього, учні готують презентації «Чудова природа в рідному краї» та репродукції народної художниці Катерини Білокур.

Школярі відповідають на запитання: «Яким настроєм сповнені картини?», «За допомогою яких засобів цей настрої передає авторка?», «Які кольори переважають на полотнах К. Білокур, на яких зображено осінь?» і т.ін.

Крім тополі, калини, верби ще є дерево, яке вважається символом дерева життя, символом сонця, рідної домівки, рідного краю, образу дівчини, матері, любові, злагоди, символом України. Це – вишня!

Вишня квітне, аж іскриться, / Всіх дивує неспроста, / Бо вона – неначе птиця, / Що у мрію відліта, – так поетично оспівує вишню В. Крищенко. На основі різних цікавих повідомлень про це красиве деревце учні виконують завдання: визначають ускладнені речення, ставлять розділові знаки, виправляють помилки, згадують звичаї нашого народу. Пісня «Мамина вишня» на слова Д. Луценка не залишає нікого байдужим. Учні відповідають на запитання: «Які думки викликала пісня?», «Про що нагадали рядки твору?», «Чому вишню названо маминою?», «Визначити тип речень з погляду структури» і т.ін.

Учні згадали ще один шедевр, в якому йдеться про вишневий садок. Це поезія Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати. . .». Образ вишні – архетип рідної оселі, краю, України поет підніс до вершин національного символу.

Ми намагаємося відшукувати такий матеріал, який би не залишав байдужим учнів. На уроках розвитку зв'язного мовлення у 5 класі, коли опрацьовуємо тексти з елементами опису природи, часто звучать і поетичні твори, наприклад,:

Зустрівши літо на краю села, / Кульбабка жовту шапочку зняла, / Натомість білу одягла панамку / І стала пишна, схожа на панянку.

Часто на таких уроках діти працюють за картинами чи репродукціями, або за фото чи тавтограмою складають опис. Наприклад, речення: Сонце сипало слабке своє сяйво, сірий світанок спинався серед степу, сповнюючись сили. Ще можна ускладнювати завдання: не тільки передати красу природи, але й своє захоплення нею.

Під час вивчення теми «Словосполучення. Головне і залежне слово у словосполученні» розпочати урок можна з поетичної хвилинки:

Злітає літо бабине на стежку польову, / Й кавун лице пошкрябане ховає у траву. / А вересневе сонечко рум'яне, молоде, / До школи дзвонить дзвоником, за дітками іде.

Працюють учні над такими запитаннями: «Яким ви уявляєте вересневий день?», «Як розумієте вираз «бабине літо»?», «Знайти головні члени речення, а також словосполучення» і т.п.

Цікаве повідомлення підготували представники груп про давню назву рослин, які нам дарує чарівниця – осінь. Кукурудза має давнє ім'я – маїс. Привіз цю рослину з Куби Христофор Колумб 1492 р. Буряк – це латинське слово. Росли вони 2 тисячі років тому у Вавилоні, звалися мангольд. Помідор у перекладі з італійської «золоті яблука». Перші помідори, привезені з Америки до Іспанії, були жовті. Їх звали томатль. На наших землях вони з'явилися у 1780 р. Ознакою мовної культури є граматична правильність. Сюди входить дотримання правил творення слів, побудова словосполучень і речень. Ці корисні поради беруть до уваги учні, виконуючи завдання.

«Природні скарби рідної землі» – так звучали ключові слова на підсумковому уроці у 7 класі з теми «Прийменник як службова частина мови». Учні готували матеріал про рослини, які охороняються державою, характеризували особливості будови, цвітіння, розмноження, використання в медицині. Презентували фото, дібрали поезії про красу природи нашої землі, визначивши роль прийменників.

Мета: подорожуючи сторінками Червоної книги, повторити вивчене про правопис прийменників та з'ясувати, що треба робити, аби зберегти нашу Землю красивою, квітучою для майбутніх поколінь.

Беруть участь команди «Конвалія» і «Первоцвіт». Учні виконували різноманітні цікаві завдання, повторюючи вивчене про прийменник й характеризували рослини і з наукового погляду. Основне діти зрозуміли, що треба приймати серйозні закони про відповідальність усіх громадян за знищення та руйнування природних багатств. Як продовження цієї теми звучать слова «Вміймо природу любити», які були запропоновані учням 10-х класів для написання твору-роздуму у публіцистичному стилі на суспільну тему:

Я вірю: кожен з нас – для всіх / Посадить сад, чи дерево, чи квіти, / І в Україні буде щирий сміх, / І завжди тут здорові будуть діти.

Відродження України неможливе без пробудження національної свідомості українського народу, і насамперед молоді. Тому особливе значення має для підростаючого покоління усвідомлення себе невід'ємною частиною свого народу, вміння перейматись інтересами нації. Важлива роль належить

урокам української літератури, на яких діти не лише вивчають творчість митців різних епох, а й пізнають велич та неповторність нашої народно-традиційної культури, сутність українського менталітету, виховують в собі кращі його риси.

Мета української літератури – виховання національно свідомого громадянина України, утвердження національних і загальнолюдських цінностей засобами мови. Ми, сучасні українці, – нащадки духовно і фізично сильних людей. Аналіз народних творів сприяє формуванню морально-етичних цінностей, усвідомлення себе як частини великого етносу з величною історією. У багатьох поезіях – краса пейзажів, прагнення пращурів жити в гармонії з рідною природою, у інших – мужність та оптимізм. Труднощі загартовують, роблять сильнішими і досвідченішими. Це і про митців, чії імена були безпідставно забуті. Нинішнє молоде покоління має знайти шляхи переходу від епохи жорстокого раціоналізму до епохи духовності, подолати кризу духу як найстрашнішу кризу людства, а тому його пріоритетами мають бути шляхетність почуттів, гуманність у стосунках, висока моральність. Засоби літератури ефективно формують складники патріотичної вихованості.

Висновки. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст. зазначається, що мета державної політики в галузі освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, а також примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства. Виховний процес є суттєвим у формуванні особистості школярів та створює умови для розвитку власних цінностей, сенсу життя.

Сучасний учень – це вихованець, у якого формуються особистісні цінності під впливом різних педагогічних технологій. З урахуванням цього виникає потреба побудови системи виховання у єднанні освіти, культури, духовності із збереженням ціннісних орієнтацій, що дасть змогу сформувати перспективні напрями виховання учнів. Шкільна мовна освіта покликана формувати комунікабельно-толерантну особистість, спираючись на психолого-педагогічні та лінгводидактичні наукові засади, що сприяють ефективному навчанню грамотного мовлення учнів, які б у самостійне життя вступали мовленнєво підготовленими до розв'язання особистих і громадських проблем, дотримуючись мовленнєвого такту, культури спілкування, ввічливості, бажання працювати для розбудови Батьківщини, піднесення її міжнародного статусу.

Література

1. Андрущенко, В. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей, шляхи формування / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – №2. – С. 5–13.
2. Бех, І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 124–130.
3. Бех, І. Д. Національна ідея в становленні громадянина – патріота України (Програмно-виховний контекст) / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – К.-Черкаси : ЧОПОП. – 24 с.

4. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітніх шкіл / [укл. І. Бех, Н. Ганнусенко, К. Чорна] // Українське релігієзнавство : зб. наук. ст. і матер. – К., 2005. – №4. – С. 265–282.
5. Концепція мовної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/doc/files/news/132/13273/ConceptEducation/doc>
6. *Малихіна, Т.* Моральне становлення особистості підлітка на сучасному етапі / Т. Малихіна // Рідна шк. – № 6. – С. 24–26.
7. *Чорна, К. І.* Виховання громадянина, патріота, гуманіста : навч.-метод. посіб. / К. І. Чорна. – К. : ТОВ «ХІК», 2004. – 96 с.
8. Тлумачний словник сучасної української мови [укл. І. Забіяка]. – К. : Арій, 2007.
9. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА – М, 2000.